

АКРОВІРШ ЯК ВИД ТАЙНОПISУ В ДАВНІЙ РУСІ (соціокультурні аспекти криптографії)

У статті розглядаються особливості акровірша як форми тайнопису в контексті потреб давньоруського соціуму у втаємниченні певних відомостей. Показано, що у давньоруському акровірші, який поєднав в собі форму та зміст художнього твору з прийомами приховання інформації у письмовому тексті, знайшли відображення складні соціокультурні процеси, що відбувались у давньоруському суспільстві.

Ключові слова: *криптографія, давньоруський тайнопис, акровірш, соціокультурні процеси.*

В статье рассматриваются особенности акростиха как формы тайнописи в контексте потребностей древнерусского социума в сокрытии определенных сведений. Показано, что в древнерусском акростихе, соединившем в себе форму и содержание художественного произведения с приемами засекречивания информации в письменном тексте, нашли отражение сложные социокультурные процессы, происходившие в данный период в древнерусском обществе.

Ключевые слова: *криптографія, древнерусская тайнопись, акростих, соціокультурні процеси.*

The article deals the specific features of acrostic as a form of cryptography in the context of the needs of Ancient Russian society in concealing certain information. It was shown that the Ancient Russian acrostics, combining form and sense of the artwork with the methods of concealment the information in the written text reflected complex socio-cultural processes that took place during this period in the Ancient Russian society.

Key words: *cryptography, Ancient Russian cryptography, acrostic, socio-cultural processes.*

Термін «криптографія» («тайнопис») використовується для позначення сукупності методів перетворення елементів тексту з метою його захисту від певної особи або групи осіб. Криптографія є одним з важливих засобів, що

дозволяють зберегти в таємниці знання. Криптографічні методи з'явилися з виникненням писемності і успішно розвиваються в теперішній час у зв'язку з вдосконаленням інформаційних технологій та технічних засобів обробки та передачі інформації.

У різні культурно-історичні періоди завдання, що вирішувалися за допомогою криптографії, були різними. Їх специфіка впливала на створення конкретних криптографічних методів, принципів, що лежать в їх основі, на визначення галузей використання криптографії. Завдання, що стояли перед криптографією, умовно розділяють на два типи. Перший тип пов'язаний з використанням криптографії у релігійній, окультній, магичній та подібних практиках з метою приховати певні знання від непосвячених. Криптографія в цьому випадку сприймається подібною до магичного мистецтва. Другий тип завдань був пов'язаний з реалізацією практичних потреб передачі інформації, яка містила секретні відомості. При цьому застосування криптографічних методів позбавлено містичного забарвлення – вони використовуються у боротьбі за політичне, військове, економічне панування [1].

У центрі даного дослідження – питання еволюції форм і галузей застосування криптографії в контексті потреб давньоруського соціуму у прихованні знань. Дослідження цього питання дозволяє зробити необхідний внесок у вивчення історії розвитку духовної культури людини доби руського середньовіччя, оскільки багато з того, що являло для певної групи життєву цінність, нерідко отримувало втілення у використанні зашифрованих текстів. Тому вивчення обраної теми дозволяє розкрити нові аспекти соціокультурного розвитку Давньої Русі. Окрім цього, актуальність вказаної проблеми безпосередньо пов'язана також з реаліями сучасного розвитку криптографії, методи якої на сьогоднішній день стали об'єктом уваги дослідників у різних галузях знань. Це, безумовно, пов'язано з важливістю забезпечення конфіденційності інформації у сучасному суспільстві. В такому контексті аналіз явищ минулого має велике значення, оскільки дозволяє відтворити еволюцію ідей мислителів минулого, які започаткували принципи і методи криптографії, що використовуються у наш час.

Реалізація на практиці конкретних криптографічних методів обумовлена наявністю головної причини застосування криптографії – прагненням певної групи людей приховати свою таємницю від інших. При наявності такої причини для використання криптографії є необхідним дотримання декількох умов: наявність таємного писемного повідомлення; наявність методу шифрування; можливість обміну шифрованими повідомленнями.

Найважливішим засобом, який дозволяє передавати інформацію сучасникам і нащадкам, з часів винайдення алфавіту є писемність. При вивченні історії культури суспільств, релігійні традиції яких пов'язані з релігіями Священного Писання, чітко виявлено особливе ставлення до знаків писемності. Ці традиції виявляються і в добу формування давньоруської культури, що нерозривно пов'язана з християнським світоглядом.

В цілому для середньовіччя, як західноєвропейського, так і давньоруського, є характерною підвищена значущість писемного слова та ставлення до письма як до дива, що неодноразово відмічалось дослідниками [2].

Увага до письмового тексту, розгляд з різними цілями комбінацій літер, властиві добі середньовіччя, з одного боку, та прагнення окремих груп до таємниці, з іншого боку, поєднавшись в певних умовах, призвели до створення передумов розвитку криптографії. Тому, безумовно, аналіз її розвитку має бути пов'язаний з вивченням низки соціальних та культурних проблем доби руського середньовіччя.

У Давній Русі існувало декілька систем тайнопису, серед яких можна назвати, наприклад, систему «чуждих письмен» (тайнопис глаголицею, латиницею, грецькою абеткою), систему змінених знаків (тайнопис інока Луки, «полусловиця» тощо), системи «нарочито придуманих» знаків (умовні алфавіти), системи заміни літер («тарабарське письмо», «проста літорія», «мудра літорія», письмо у квадратах) та ін. [3]

У даній статті ми розглядаємо таку давньоруську систему тайнопису як акровірш, зокрема, акровірш-шифр, в якому текст, що читається за першими літерами, зазвичай, не має прямого відношення до змісту вірша, вводячи у твір нову, побічну інформацію. Такий тип акровірша часто використовувався у різні часи як засіб обійти цензурні або інші заборони. Ця система, давніша за вищезгадані, у давньоруських текстах зустрічається значно частіше і вирізняється великим розмаїттям. Як правило, акровірші були іменними. В.І. Даль називав акровірш «иместишие». Назва цієї тайнописної системи – акровірш (від грец. «край» і «рядок») – мала на Русі багато синонімів. Максим Грек, що приїхав на Русь в XVI ст., писав: *Сицево же замышление наречется у нас акростихисъ, а по вашему – началострочие, или началогранице, или краегранице* [4: 17]. Окрім названих, були у вжитку також – «акростихиада», «краестрочие», «первобуквие» та ін. Як ми побачимо нижче, деякі синоніми відображали певну специфіку техніки створення прихованого запису. Скажімо, було відмічено, що синоніми назви «акровірш» з коренем *-грано-* застосовувалися тільки до церковнослов'янських текстів [4: 28].

Специфікою акровірша є те, що на слух він не сприймається. Щоб виявити акровірш, потрібно бачити написаний текст. Той, хто читає, або заздалегідь знає про існування у тексті тайнопису, або виявляє його самостійно. Зрозуміло, що для розкриття тайнопису потрібно знати його ключ, тобто правило, за яким складач створив свій запис. Як приклад акровірша можна навести вірш Володимира Самійленка:

*У мене є одне кохання,
Котре не зраджу я вовік;
Росло воно не день, не рік,
А із мною виростало
І квіткою рясною стало...
Не одцвіте моє кохання,
А буде в серці до сконання [5].*

Прочитавши перші літери рядків зверху донизу, отримаємо сховане слово Україна. Акровірш такої побудови називають класичним, або «правильним». Він отримав широке розповсюдження у XVII ст., коли у слов'янській поезії склався силабічний вірш.

Скажімо, поет і музикант дякон Іоаннікій Коренев у вірші «Глагол до читача» залишив власний докладний розпис акровіршем: *Диакон Иоанникий Тимофеев сын Коренев*. Його сучасник чернець Тихон Макарієвський у «Стихах к хотящему пети» розписався акровіршем: *Трудился о сем монах Тихон Макариевский*. Чернець Герман до одного зі своїх творів включив акровіршовий запис: *Герман сие написа*. Старець Чудовського монастиря, перекладач і вчений, у додатку до перекладу Симеона Солунського записав акровіршем молитву, в якій втаємничив своє ім'я: *Ефимиос*. Іменні акровірші склали Каріон Істомін, Димітрій Ростовський, Петро Попов, Аверкій та багато інших [4].

Акровірші-«краестишия» використовувалися також у таємному діловому та приватному листуванні. Цікавим прикладом є листування старців Іларіона та Феоктиста. Іларіон у своєму довжелезному вірші першими літерами строк висловив прохання: *Старец господар Феоктист, даи ми книгу списат*. Феоктист у відповідь склав ще довший вірш, в якому за допомогою подібного прийому склав відповідь: *Старец господар Иларион, потруженная тобою любезне восприях и противу твоего, аще и не тако, но обаче, восписах ти вся, но ты же мя в том проси, никому не возвести [4: 69].*

Через відсутність традиції силабічного вірша «правильний» акровірш до XVII ст. на Русі не мав розповсюдження, але його різновиди зустрічаються у великій кількості, починаючи з XII ст., а за деякими даними – з XI ст. [4: 27].

Серед акровіршів окрему групу складають так звані «неправильні» акровірші. Назву «неправильних» вони отримали через те, що записувалися не тільки першими літерами рядків, але й двома і більше літерами, якими починалися рядки, а також першими складами і словами рядків. Звичайно, така свобода дій суттєво полегшувала автору складання досить довгих тайнописних записів. Разом з тим настільки вільний вибір робить неможливим знаходження закономірності у чергуванні літер, складів і слів, що читаються. Випадковість чергування цих елементів виключає можливість правильно скласти універсальний ключ. Інакше кажучи, для кожного конкретного запису читач повинен мати той ключ, за яким цей запис складався.

«Неправильні» акровірші отримали велике розповсюдження головним чином завдяки непересічним здібностям Пахомія Логофета, який жив у XV ст. і володів всіма вузькими спеціальностями книжника: і письменника, і редактора, і переписувача. Йому належать чисельні іменні акровірші. Наприклад, у тропарях «Канонів Стефану Пермському» Пахомій Логофет писав: *Повелением владыки Филофея епископа – рукою многогрешнаго и непотребнаго раба Пахомия Сербина*. У тропарях «Служби Антонію Печерському» він записав: *Повелением святейшего архиепископа Великаго Новаграда Владыки Ионы благодарное сие пние принесется Антонию Печерскому рукою многогрешнаго Пахомия иже от Святые Горы*. У приписці до «Апостола» Пахомій Логофет залишив ще один свій іменний акровірш: *Монах Пахомио* [5: 85].

Зустрічаються іменні акровірші, в яких ім'я та словесний штамп, до якого воно включено, подані абрєвіатурою. Наприклад, у запису: Сию книгу писа а г р б в д звичайно бачать такий варіант прочитання: Сию книгу писа азъ грешныи раб Божии Владиславъ (іноді припускають, що особисте ім'я того, хто писав, може бути іншим). Подібний різновид акровіршевого тайнопису називають «первобуквие» [6: 76].

Відомий ще один різновид акровірша, в якому послідовно читаються літери, розділені частинами тексту. Наприклад, Костянтин Костянський (XV ст.) втаємничив надпис зі своїм посвяченням так, що він читається за першими літерами, з яких починаються назви глав його трактату: *Саможержавному деспоту Стефану – раб Константин* [7: 78].

У давньоруських текстах виявлені чисельні варіанти того чи іншого різновиду акровірша. Найчастіше втаємничені записи проявляються при читанні знизу вгору. В деяких

акровіршах до звичайного вертикального запису додається ціле слово або весь горизонтальний (верхній або нижній) рядок, написаний відкритим текстом, – це так звані кутові акровірші.

Отже, як ми бачимо, переважна кількість втаємничених записів являють собою іменні підписи авторів або перекладачів художніх творів релігійної тематики, які, як правило, були ченцями, людьми духовного звання. І потреба у прихованні свого підпису у Давній Русі була обумовлена поєднанням вимоги анонімності тексту (пов'язаної з ідеєю чернецького смирення та послуху), з одного боку, та прагненням яскравої творчої особистості до самовиявлення, з іншого боку. Таким чином, у давньоруському акровірші, який поєднав у собі форму і зміст художнього твору з прийомами приховання певних відомостей в письмовому тексті, знайшли відображення складні соціокультурні процеси, що відбувались в даний період у давньоруському суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабаш А.В., Шанкин Г.П. История криптографии. Часть I. – М.: Гелиос АРВ, 2002. – 240 с.
2. Добиаш-Рождественская О.А. История письма в средние века: Руководство по изучению латинской палеографии. – 3-е изд., доп. – М.: Книга, 1987. – 301 с.
3. Сумароков А.П. Тайнопись в «Слове о полку Игореве». – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 47 с.
4. Былинин В.К. Русские акrostихи старшей поры (до XVII в.)// Русское стихосложение. – М.: Наука, 1985. – 285 с.
5. Самійленко В.І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. – К.: Наукова думка, 1990. – 608 с. – (Серія: Бібліотека української літератури).
6. Сперанский М.Н. Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма// Энциклопедия славянской филологии. – Вып. VI.-Jl., 1929.
7. Лавровский П.А. Старорусское тайнописание// Древности: Труды Московского Археологического Общества. – М., 1870 – Т. 3. – 134 с.